

НАУЧНО ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
“Правни аспекти савремених друштвених кретања у Републици Србији” -
за период 01.01.2019. – 31.12.2021. године

Издавач

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Правни факултет

За издавача

Проф. др Душанка Јововић, декан

Главни и одговорни уредник

Проф. др Јелена Беловић, руководилац пројекта

Секретар пројекта

Проф. др Страхиња Миљковић

Уређивачки одбор

Проф. др Душанка Јововић
Проф. др Владимир Боранијашевић
Проф. др Олга Јовић Прлаиновић
Проф. др Дејан Мирковић
Проф. др Бојан Бојанић
Проф. др Здравко Грујић

Технички уредник

Младен Тодоровић

Дизајн корица

Кварк Краљево

Штампа

Кварк Краљево

Тираж:

50 примерака

ISBN 978-86-6083-077-9

**Штампање овог зборника помогло је Министарство просвете, науке и
технолошког развоја Републике Србије**

Др Љубомир МИТРОВИЋ*

347.952(497.11)

332.363(497.11)

**ЛИБЕРАЛИЗАЦИЈА ТРЖИШТА ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА
И ПРЕХРАМБЕНИ СУВЕРЕНИТЕТ У СРБИЈИ**

Апстракт: Предмет овог рада је либерализација тржишта пољопривредног земљишта и прехранбени суверенитет у Републици Србији. Имајући у виду да Република Србија тежи чланству у Европској унији, усклађивање са правним тековинама Европске уније постаје императив. На том путу Република Србија се Споразумом о стабилизацији и придруживању обавезала да ће либерализовати своје право у области слободе продаје пољопривредног земљишта, као део извршења, што је и формално спровела 2017. године доношењем Закона о измени и допунама Закона о пољопривредном земљишту. Србија се данас налази пред изазовом: како заштитити домаће пољопривреднике и прехранбени суверенитет, уз истовремено омогућавање прилива страних инвестиција. Отуда циљ овог рада јесте да се сагледа Закон о пољопривредном земљишту, као детерминанту правног оквира за право странаца да стичу својину над пољопривредним земљиштем у Србији, а да при томе и заштитимо домаће пољопривреднике и одржимо прехранбени суверенитет. Закључак је да ће измене Закона о пољопривредном земљишту из 2017. битно нарушити ефикасност алокације ресурса, а самим тим и благостање економских субјеката неће бити увећано у довољној мери. Зато треба приступити моделу фазне либерализације тржишта пољопривредног земљишта, чиме би се отклониле законске супротности са међународни правом, правом Европске уније, Споразумом о стабилизацији и придруживању, али и законске супротности са Уставом Републике Србије. У истраживању ове комплексне проблематике у раду су коришћени методи анализе и синтезе, нормативни метод, упоредноправни метод, компаративни и метод дескриптивне статистике.

Кључне речи: *пољопривредно земљиште, право странаца да стичу својину над пољопривредним земљиштем, либерализација тржишта пољопривредног земљишта, прехранбени суверенитет, Закон о пољопривредном земљишту, Споразум о стабилизацији и придруживању.*

* Редовни професор, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Правни факултет, ljubomir.mitrovic@pr.ac.rs

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Познато је да је Србија на путу Европских интеграција. Наиме, Србија је 2008. године потписала и ратификовала са ЕУ Споразум о стабилизацији и придруживању.¹ Споразум је ступио на снагу 2013. године. Овим споразумом Србија се обавезала да ће изменити своје законодавство које се односи на стицањесвојине над непокретностима – пољопривредном земљишту (што је формално учинила августа 2017. године), како би држављанима чланица ЕУ осигурала исти третман као и својим држављанима, у року од четири године од дана ступања на снагу Споразума (01.09.2017. године). Дакле, од септембра 2017. држављани ЕУ добијају право да купују све непокретности у Србији, па и пољопривредно земљиште, под истим условима као и домаћи купци. Једин начин је био да „колико-толико заштитимо националне интересе да променимо Закон о пољопривредном земљишту, и да у њега уградимо правна ограничења за нове купце која већ постоје у законодавству 28 земаља-чланица ЕУ. То је неопходно зато јер земљиште је необновљив ресурс. Његово очување је од суштинске важности за прехранбену сигурност грађана, па га не треба отуђивати и продавати“.² Треба истаћи да и поред забране прописане Законом о пољопривредном земљишту да „власник пољопривредног земљишта не може бити страном физичко, одн. правно лице“³, странци су успевали да индиректно прибаве велике површине обрадивог земљишта, оснивањем правног лица у Србији.⁴ Изменама и допунама Закона о пољопривредном земљишту⁵ и усвајањем других подзаконских аката који су пратили ове законске измене, тржиште пољопривредног земљишта и производње хране је отпочело либерализацију. До сада, од ових измена аграрне политике највеће користи (профит) су имали капиталисти и тајкуни, који су додатно увећавали своје богатство. Чињеница је да Закон о пољопривредном земљишту је готово увек предмет интересовања шире јавности у Србији, јер пољопривредно земљиште, као најзначајнији производни ресурс у пољопривреди, чини нешто мање од

¹ Закон о потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране, *Службени гласник – Међународни уговори*, бр. 83/2008.

² Миладин Шеварлић, О судбини пољопривредног земљишта у Србији, *Агросервис плус*, Београд, 17.06.2015.

³ Закон о пољопривредном земљишту, *Сл. гласник РС*, бр. 62/2006, 65/2008, др. закон 41/2009 и 112/2015, чл.1, ст.4.

⁴ Закон о спољнотрговинском пословању, *Сл. гласник РС*, бр. 36/2009, 36/2011, чл. 133.

⁵ Закон о изменама и допунама Закона о пољопривредном земљишту, *Сл. гласник РС*, бр. 80/17.

половине територије Србије (49,8%), одн. 3.861.447 хектара⁶, или 72,2% укупно расположивог земљишта.

Стварање нових обрадивих површина је ограничено, или пак долази са повећањем трошкова заштите животне средине. Подсећамо, за формирање једног центиметра обрадивог пољопривредног земљишта неопходно је да протекне период од хиљаду до 25 хиљада година. Такође, забрињавајући је податак да Србија има само 52% земљишта које је погодно за пољопривредну производњу. Зато је питање очувања и рационалног коришћења овог веома важног привредног ресурса постало изузетно значајно. Наравно, треба истаћи да „Република Србија располаже са 0,70 хектараукупног пољопривредног земљишта, односно 0,46 хектаракоришћеног земљишта по становнику, то и спада у ред европских земаља са повољним земљишним ресурсима, што јој омогућава и релативно задовољавајућу прехранбену самоодрживост становништва. Исто тако, однос површина ораничног земљишта и сталних усева према површинама ливада и пашњака (71% : 29%) је повољнији у поређењу са другим европским земљама“.⁷ Али у Србији „има преко 0,4 мил. хектараземљишта са механичким саставом тешког типа и преко 0,1 мил. хектарана различите начине оштећених земљишта. Сваке године, са различитим деградационим процесима, оштети се нових 1.000 хектараземљишта“.⁸ Морамо истаћи да постоји велика конкуренција у прибављању земљишта, као ограничавајућег производног ресурса у Војводини, региону са највећим учешћем пољопривредног земљишта у Србији. Истина је, такође да великом броју пољопривредних газдинстава у региону Војводине, пољопривредно земљиште све више постаје лимитирајући фактор и за рационалнију примену других средстава рада у пољопривреди. Отуда времена која долазе доносе већу конкуренцију и потребу да се производња или рационализује и укрупњава, или да се од ње одустане.⁹ Зато су данас квалитетније парцеле земљишта постале тржишно траженије и економски све вреднији производни ресурс. Међутим, како је земља мало острво у великом универзуму, то се данас у обраду не узимају смо најквалитетније парцеле, већ и оне мање квалитетне, посебно у условима велике конкуренције на тржишту пољопривредног земљишта.

⁶ Попис пољопривреде 2012, Пољопривреда у Републици Србији, РЗЗС, Београд, 2013.

⁷ Славка Митровић, *Допринос пољопривреде у развоју Србије*, Универзитет у Приштини, Пољопривредни факултет, Лешак, 2016, стр. 261.

⁸ Ђуро Ерцеговић и група аутора, *Техничко-технолошки аспекти примене машина и оруђа за уређење земљишта по површини и дубини*, Пољопривредна техника, бр.2, Пољопривредни факултет, Београд, 2008, стр. 13-26.

⁹ Даница Бошњак, Весна Родић, *Компаративна анализа трошкова производње основних ратарских усева у Војводини*, Економика пољопривреде, 2010, 57 (2), стр. 233-243.

Имајући претходно у виду, посебна пажња мора се посветити породичним газдинствима, јер највећи део производних капацитета у пољопривреди Србије налази се у поседу породичних газдинстава, чак 79,9% пољопривредног земљишта, 89,5% обрадивог земљишта, 83,8% ораница. Исто тако, 97% укупног броја трактора налази се у поседу породичних газдинстава, при чему они остваре и највећи део производње, на пример око 88% производње кукуруза, око 73% производње пшенице, око 65% производње сунцокрета и око 50% производње соје и шећерне репе.¹⁰ Када је реч о поседовној структури у пољопривреди Републике Србије, можемо рећи да је она неповољна. Наиме, према Попису пољопривреде из 2012. у поседовној структури пољопривредних газдинстава доминирају мала газдинства, будући да су газдинства са поседом мање од 3,00 хектара, или око 60%, а 77% пољопривредних газдинстава су испод 5 хектара. Треба истаћи да газдинстава већих од 10 ха има свега 8% од укупног броја газдинстава у Србији¹¹, а којих је према Попису 2012. било укупно 631.552. Иначе, овако поларизована поседовна структура пољопривредних газдинстава прати традиционални образац европског модела пољопривреде са великим комерцијалним газдинствима на северу, и малим породичним газдинствима у јужном делу земље. Таква подела газдинстава је резултат не само карактеристика рељефа, већ и низа фактора: историјских, друштвених, економских, који су довели до стварања различитих типова газдинстава и модела њихове трансформације.¹² Уколико посматрамо економску величину пољопривредних газдинстава у Србији, можемо констатовати да највећи део газдинстава припада групи, односно класама економске величине до 3.999,00 €, одн. 68% од укупног броја пољопривредних газдинстава. Како просечна величина коришћеног пољопривредног земљишта по газдинству које припада наведеним класама економске величине не прелазе 3,00 ха, можемо закључити да су у пољопривреди Србије доминантна мала газдинства ниске економске снаге (величине).

Нема сумње, поред низа лоших страна, транзиција и реструктурирање су иницирали и ојачали развој породичних газдинстава у Србији. Наиме, последњих година све је израженија појава стварања нових породичних

¹⁰ Dragica Božić, Petar Munćan, Family farms – The Factors Of Agricultural Development In Serbia, Edited by D. Tomić, M. Ševarlić, Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe, Serbian Association of Agricultural Economics, Novi Sad, 2007, p. 221-230.

¹¹ Обрачун аутора на основу података Пописа пољопривреде 2012. у Републици Србији, Републички завод за статистику, Први том, Београд, 2013.

¹² Natalija Bogdanov, The State Of Small Scale Farming In Serbia And Policy Challenges, in: Gordana Đurić (Ed), Book Of Abstracts – 5th International Symposium On Agricultural Sciences AGRORES 2016, Banja Luka: Faculty Of Agriculture University of Banja Luka, 2016, p. 81.

газдинстава, нарочито на простору АП Војводине. Познато је да су се у Србији после Другог светског рата градили социјалистички продукциони односи, који су обухватили и пољопривредни сектор. Међутим, највећи део пољопривредног земљишта је био у оквиру малих породичних газдинстава, дакле у приватном власништву, што је представљало добру основу за развој сеоског предузетништва, у смислу укрупњавања поседа. Засигурно, повећање ефикасности производње породичних газдинстава је један од главних покретача економског раста и предуслов за њихов даљи развој. Нажалост, бројни пољопривредни произвођачи нису препознали користи које могу остварити ефикаснијим коришћењем производних ресурса, а ни обим и хитност трансформације. Заправо, процес приватизације у Србији довео је до стања у коме пољопривредно земљиште и комбинати прелазе у руке великих корпорација, на штету малих пољопривредних произвођача. Тај процес у Србији посебно је изражен последњих година, нарочито од потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању ЕУ. Зато су морале да уследе измене и допуне Закона о пољопривредном земљишту, те је августа 2017. Народна скупштина по хитном поступку усвојила законске новине којима се формално омогућава држављанима ЕУ исти третман као и домаћим да стичу својину на пољопривредном земљишту.

Истичемо да је последњих година у Србији распродајом и приватизацијом земљишта из државног власништва у руке корпорација и тајкуна прешло око 500.000 хектараземље у Војводини, а од чега се преко 100.000 хектараналази у рукама четири домаће корпорације. Највише је приватизовано земљиште у Војводини. Од 1,6 мил. хектара обрадивог земљишта у тој нашој покрајини, у приватној својин је чак 1,1 мил. хектара. Међу највеће компаније обрадивог земљишта спадају: „Матијевић“ и „МК Group“ са више од по 30.000 хектара, затим „Делта аграр“ са више од 25.000 хектара, „Ирва инвестиције“ са око 8.000 хектара, ирска компанија „Baltic Property Investments Limited“ са око 13.000 хектара, мађарска компанија „СВА“ са око 2.600 хектара, хрватска компанија „Жито група“ са око 2.000 хектара. Ове компаније су већ преузеле све те површине пољопривредног земљишта у нашој земљи, те је отпуштено десетине хиљада радника, а преко 250 комбината је уништено. Да се процес продаје пољопривредног земљишта наставља, сведочи долазак нових страних компанија.

2. ЗАКОН О ПОЉОПРИВРЕДНОМ ЗЕМЉИШТУ

Закон о пољопривредном земљишту подвргнут је изменама како би се ограничила продаја земљишта странцима, као и ускађивање тог Закона са Споразумом о стабилизацији и придруживању до 01.09.2017. године. Закон о пољопривредном земљишту који је 2017. измењен и допуњен и данас је предмет интересовања шире јавности у Србији. То је разумљиво, јер као што

је већ истакнуто – половина територије Србије чини пољопривредно земљиште, на коме узгајамо разноврсне културе (пшеница, кукуруз, соја, шећерна репа), као и то да Србија има готово 1,5 мил. пољопривредника. Проблем стицања права својине на пољопривредном земљишту у претходном периоду и данас је у фокусу пажње јавности. Ова проблематика, поред значајних економских последица потенцијално има и политичку конотацију, јер је пољопривредно земљиште природни ресурс од прворазредног значаја. Отуда притисак јавности да се законска правила измене тако што би се избегла могућност да држава у потпуности изгуби контролу у овој области, а што би потенцијално могло проузроковати дугорочне последице на унутрашњем и спољном плану. У том контексту, Закон о пољопривредном земљишту би требало да садржи оно што ЕУ покушава квалификовати као – укидање дискриминације између грађана Србије и грађана ЕУ, при куповини некретнина, одн. пољопривредног земљишта, а што са друге стране српски сељаци сматрају за угрожавање својих интереса. Треба истаћи да је пре усвајања измена и допуна Закона о пољопривредном земљишту, јавност скретала пажњу да је Србија лоше испреговарала Споразум о стабилизацији и придруживању 2008. године, а који је на снагу ступио 2013. Наиме, за разлику од неких других земаља на путу у ЕУ, Србија је добила, као што је речено само 4 године паузе, тј. непродавања пољопривредног земљишта странцима, док су се друге земље током самих преговора о придруживању чак избориле и за вишегодишњу забрану продаје земље странцима.¹³ Чињеница је да Споразум о стабилизацији и придруживању је потписан такав какав је и да се не може мењати уговор без свих учесника који су радили на постизању договора. Измена Споразума подразумева да се све земље чланице изјасне о томе, што није реално очекивати. Зато је и 01.09.2017. године чекан као датум који је требало да изједначи услове за стицање пољопривредног земљишта грађана Србије и грађана ЕУ. У том контексту поставља се питање – шта су новине измењеног Закона о пољопривредном земљишту ?

Пре свега, измењен је чл. 1. ст. 4. Закона о пољопривредном земљишту. Пре измене ова одредба је гласила: „Власник пољопривредног земљишта не може бити страном физичко, одн. правно лице“. Сада у Закону о изменама и допунама Закона о пољопривредном земљишту ова одредба

¹³ Неке земље ЕУ задржале су мораторијум на продају земљишта и после уласка у ЕУ (Хрватска – 7 година, Пољска – 12 година). Најрадикалнији пример је Мађарска која је 2012. променила устав и трајно забранила страном држављанима да купују оранице. Такође, ни у Немачкој нема странаца који су купили пољопривредно земљиште. Исто тако и у Данској, Израелу и другим земљама постоји ограничење продаје пољопривредног земљишта. Та ограничења свакако указују на заштиту националних интереса.

гласи: „Власник пољопривредног земљишта не може бити страном физичко, одн. правно лице, осим ако овим законом није другачије одређено, у складу са Споразумом о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране (Службени гласник РС – Међународни уговори, бр. 83/08 и 12/14, у даљем тексту: Споразум)“. Треба истаћи да чл. 63. ст. 2. Споразума о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених држава чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране прописује следеће: „По ступању на снагу овог Споразума, Србија ће да допусти држављанима држава чланица ЕУ да стичу својину над непокретностима у Србији, уз потпуну и целисходну примену постојећих поступака. У периоду од четири године од ступања на снагу овог Споразума Србија ће постепено усклађивати своје законодавство које се односи на стицање својине над непокретностима у Србији, како би држављанима Европске уније осигурала исти третман као и својим држављанима“.

Затим, додат је нов члан 72ђ, који се односи на услове за промет пољопривредног земљишта у приватној својини, који од 01.09.2017. године важи за држављане чланица ЕУ, у складу са одредбама Споразума о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених држава чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране. Када је реч о испуњености услова, њих утврђује министар надлежан за послове пољопривреде. Даље, у члану 72ђ каже се да држављанин државе чланице ЕУ може стећи пољопривредно земљиште у приватној својини, полазећи од Споразума, правним послом уз накнаду, или без накнаде под условима прописаним овим законом. Услови под којим држављанин државе чланице ЕУ може стећи пољопривредно земљиште у приватној својини, јесу да: 1) најмање 10 година је стално настањен у јединици локалне самоуправе у којој врши промет пољопривредног земљишта; 2) обрађује најмање три године пољопривредно земљиште које је предмет правног посла, уз накнаду, или без накнаде; 3) има регистровано пољопривредно газдинство у активном статусу као носилац породичног пољопривредног газдинства, у складу са законом којим се уређује пољопривреда и рурални развој, без прекида најмање 10 година; 4) има у власништву механизацију и опрему за обављање пољопривредне производње.

Предмет правног посла може да буде само пољопривредно земљиште у приватној својини ако: 1) није пољопривредно земљиште које је у складу са посебним законом одређено као грађевинско земљиште; 2) не припада заштићеним природним добрима; 3) не припада, или се не граничи са војним постројењем и војним комплексом и не налази се у заштитним зонама око војних постројења, војних комплекса, војних објеката и објеката војне инфраструктуре, нити припада и не граничи се са територијом Копнене зоне безбедности.

Предмет правног посла не може да буде пољопривредно земљиште у приватној својини које се налази на удаљености до 10 km од границе Републике Србије. Друго ограничење односи се на површину, те лице које испуњава прописане услове може стећи у својину највише до 2 хектара пољопривредног земљишта у приватној својини. Треба нагласити да у Закону, као и Предлогу закона¹⁴ стоји да се одредбе ст. 4 овог члана не примењују у случају повраћаја имовине, које се врши у складу са законима којима се уређује враћање одузете имовине бившим власницима. У Предлогу се изузетак код повраћаја одузете имовине односио на површинско ограничење, а у Закону се односио на удаљеност пољопривредног земљишта од границе. Овде се намеће питање: да ли је реч о пропусту, па је требало предвидети да се у случају повраћаја имовине, која се врши у складу са законима којима се уређује враћање одузете имовине бившим власницима не примењују одредбе става 4. и ст. 5. овог члана, остаје да се види. Право прече куповине пољопривредног земљишта у приватној својини, које је предмет овог посла, има Република Србија и одобрава га Влада, на предлог комисије коју образује заједнички министар надлежан за послове пољопривреде и министар надлежан за послове финансија.

Несумњиво, Закон је морао бити донет, јер се њиме (према предлагачу) решава питање испуњавања обавеза Републике Србије, које су преузете на основу Споразума о стабилизацији и придруживању. Међутим, изменама Закона о пољопривредном земљишту Влада Србије је формално странцима отежала куповину српских ораница, јер се овај процес годинама одвијао преко правних лица (фирми) која су регистрована у Србији, а која су, купујући пољопривредне комбинате добила на поклон и земљу у јавној и задружној својини. Наиме, уводе се ограничења куповине земљишта странцима који буду желели да дођу до наших ораница, како би се заштитио основни природни ресурс државе. Тиме се истовремено чини све да се предупредити могуће последице негативних ефеката примене Споразума. Евидентно је из досадашњег излагања да су законске новине (из 2017. године) у супротности са међународним правом, правом ЕУ, али и са самим Уставом Србије. Оне су донете под политичким притиском домаће јавности, али и у партикуларном интересу одређених друштвених група. Очекују се даљи политички притисци органа ЕУ, наравно у интересу њихових инвеститора.¹⁵ Пошто се још нису стекли услови за несметану и неограничену продају пољопривредног земљишта странцима, услед

¹⁴Предлог закона о измени и допунама Закона о пољопривредном земљишту, Влада Републике Србије, званични интернет сајт: www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti-pregled.

¹⁵Лука Батуран, Право страних лица да стичу својину на пољопривредном земљишту у Србији након законских новела из 2017. године, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 3/2017, стр. 1173-1174.

неуређених имовинско-правних односа (почев од тога чије је земљиште у Србији: паорско, државно, тајкунско, задружно, проблем реституције није завршен, не знамо тачно колико имамо државне земље), то би у овом тренутку било најбоље примењивати фазни модел либерализације тржишта пољопривредног земљишта. Ограничења која су дата у Закону треба да спрече потпуниу либерализацију тржишта (промета) пољопривредног земљишта. Србија не треба да нагло либерализује тржиште пољопривредног земљишта, јер то може неповољно утицати на њен привредни и рурални развој. Наиме, негативни ефекти продаје пољопривредног земљишта странцима су: пораст незапослености и нестанак многих пољопривредних газдинстава¹⁶, ризик у вези са прехранбеном сигурношћу, деградација животне средине. Негативни ефекти продаје ораница највише ће погодити најнеразвијена рурална подручја. Нема сумње, правни и институционални оквир и његова ефикасна примена у пракси је гарант да нема бојазни од страног власништва над пољопривредним земљиштем, па зато продаја пољопривредног земљишта може бити полуга економског развоја. Наравно, као што је истакнуто, земљишна права не обухватају само правна, већ и економска и социјална питања.

Продаја пољопривредног земљишта страним инвеститорима може имати и позитивне ефекте по Србију и довести до: повећања продуктивности пољопривредних газдинстава и приноса, укрупњавања парцела кроз повећање коришћеног пољопривредног земљишта по пољопривредном газдинству, повећања цена пољопривредног земљишта, затим до повећања извоза пољопривредних производа, до повезивања пољопривредника са развијеним тржиштем и до економског раста. Колики ће позитивни ефекат имати за земљу домаћина, одн. земљу која продаје пољопривредно земљиште, може се сагледати преко њених правних и институционалних капацитета. Уколико је то тако, онда су за сада мали ефекти за Србију од продаје ораница странцима, јер правни и институционални оквир је малог капацитета. Поред тога, право на земљу је људско право, с обзиром на то да пољопривредно земљиште има не само економску, већ и социјалну и културну вредност. Имајући у виду све предвиђене измене и допуне, постоји бојазан у погледу размера које ће ове норме имати у пракси. Оно што је основна замерка јавности све време, тиче се могућности да страни држављани, оснивањем компанија на врло једноставан начин заобилазе ограничења која је овај закон предвидео. У вези с тим представници невладине организације

¹⁶ Иако је мали пољопривредник централна фигура Националне стратегије за развој пољопривреде, није и у пракси, јер последњих 20 година доласком крупних инвеститора у Србију, уз приватизацију, нестало је 300.000 пољопривредних газдинстава.

АМА-Центар за негу човека и природе¹⁷ из Србије на форуму „Нилени“ о суверенитету хране у Клужу (Румунија), пре неколико година, на великом европском скупу упозорили су да је процес приватизације у Србији довео до стања у коме „пољопривредно земљиште и комбинати прелазе у руке великих корпорација, на штету малих пољопривредних произвођача“¹⁸. Заправо, последње две деценије у Србији дошло је до концентрације власништва над пољопривредним земљиштем и монополизације пољопривредне производње. Држава ову област уређује у сагласности с интересима великих приватних агрокорпорација, а положај домаћих малих и средњих произвођача све је тежи. Због овакве државне стратегије Србија је ближа губљењу суверенитета у производњи хране. Период који следи показате да ли ће ове измене дугорочно решити питање режима располагања пољопривредним земљиштем, или ће ипак бити потребне додатне интервенције законодавца. Да је заиста неопходна помоћ и подршка малим и средњим пољопривредним газдинствима, указало је Министарство пољопривреде, те се припрема нови закон о пољопривредном земљишту.

3. ПРОДАЈА ПОЉОПРИВРЕДНОГ ЗЕМЉИШТА СТРАНЦИМА И ПРЕХРАМБЕНИ СУВЕРЕНИТЕТ У СРБИЈИ

Од почетка велике светске финансијске, енергетске и прехранбене кризе 2008. године, у свету је настало драстично преузимање пољопривредног земљишта од стране великих инвеститора, па чак и влада појединих земаља. Према неким проценама, у последњој деценији купљено је више од 35 милиона хектара обрадиве земље у свету. Треба истаћи да највећи купци имају седиште у ЕУ (око 40%) и инвеститори углавном купују оранице у источноевропским земљама, које се придружују Европској унији и где постоји обавеза промета земљишта, али и у државама које су у процесу придруживања. Напоменимо да 3% пољопривредних предузећа у Европи контролише 50% свих обрадивих површина¹⁹. Иначе, највеће површине досад су откупљене у Румунији, где је продато преко 800.000 ha земље и где

¹⁷ Ова организација покренула је истраживачки пројекат *Прехрамбени суверенитет у контексту Србије*, који указује на разлике између два концепта (прехранбена сигурност и прехранбени суверенитет) пољопривреде и проблеме који се јављају. Један од циљева овог пројекта је да се помогне малим произвођачима да опстану и да успоставе директан контакт са потрошачима.

¹⁸ Форум: Корпорације куповином земљишта уништавају мала сеоска газдинства, Радио-телевизија Војводине, 30.10.2016. 09:19, извор: *Бета*.

¹⁹ Подсећамо, 6 мултинационалних компанија: Monsanto, DuPont, Syngente, Bayer, Dow и BASF држе 75% патената на биљне сорте, 60% комерцијалног тржишта семена и 76% тржишта агрохемијских инпута.

око 65.000 хектара припада једном предузећу. „Румунски председник Клаус Јоханис сматра да се превише обрадиве земље налази у рукама странаца. Крајем 2020. године он је навео да је то око 30% и заузео се за строже законске одредбе, иако за странце већ постоје нека ограничења“²⁰. Чињеница је да продаја великих површина пољопривредног земљишта није нов феномен, тј. да није како се обично истиче настала са светском кризом хране 2008, већ да је сада убрзана у свету и Европи. Зато се у Србији пољопривредници прибојавају да ће велики страни инвеститори ући у посед и преко 30% обрадивог пољопривредног земљишта у појединим општинама. Заправо, због ограничене површине обрадивог земљишта, њихов је страх да ће бити речи о земљишту које тренутно обрађују, а које ће њима бити ускраћено. Ово се посебно односи на Војводину, где нам је око 90% ораница државног власништва, а које се у целости обрађује. Међутим, у Закону о пољопривредном земљишту је експлицитно назначено да пољопривредно земљиште у државној својини може стицати само физичко лице домаћег држављанства, што значи да страна правна лица и домаћа немају то право. Заправо, сходно Закону о пољопривредном земљишту – пољопривредно земљиште у државној својини, физичко лице може стећи теретно-правним послом, под условима прописаним овим законом, осим у области Административне линије према Аутономној покрајини Косово и Метохија²¹.

Како Закон о пољопривредном земљишту регулише промет пољопривредног земљишта у државој својини и промет пољопривредног земљишта у приватној својини, то ситуација није тако јасна (прецизна) када је реч о стицању права својине на пољопривредном земљишту у приватној својини. Евидентно је да члан 72ђ говори о „држављанину“, што значи да су у питању физичка лица, односно да страна правна лица, макар имала припадност ЕУ, не могу стицати право својине на пољопривредном земљишту у приватној својини у Републици Србији²². Због тога странци и оснивају домаћа правна лица преко којих стичу пољопривредно земљиште. Дакле, поред тога што се цео Закон о пољопривредном земљишту односи на физичка лица, не и на правна, страна компанија може у Србији купити домаћу фирму и тако „пречицом“ стићи до власништва над земљом. Наиме, оснивањем фирме у Агенцији за привредне регистре у Србији, субјекат се одмах третира као домаће правно лице и нема више препрека да постане власник пољопривредног земљишта. Законодавац је у члану 72а, који се

²⁰ Ко зарађује на земљи у Источној Европи?, *Агро вести*, 5. април 2017. године, доступно на: www.agronews.rs/eu-ko-zaradjuje-na-zemlji-u-istočnoj-evropi/ 01.08.2021.

²¹ Закон о пољопривредном земљишту, *Сл. гласник РС*, бр. 62/2006, 65/2008 – др. закон, 41/2009, 11/2015, 80/2017 и 95/2018 др. закон, чл. 72а, ст.1.

²² Закон о измени и допунама Закона о пољопривредном земљишту, *Сл. гласник РС*, бр.80/17, чл. 72ђ, ст.1.

односи на стицање права својине над пољопривредним земљиштем у државној својини, био прецизан (јасан) и нагласио „физичко лице“, што није случај и са осталим одредбама. Ипак, системским приступом и тумачењем Закона о пољопривредном земљишту, може се спознати која лица имају право својине на пољопривредно земљиште у Републици Србији. Значи, пољопривредно земљиштеу државној својини могу стицати само домаћа физичка лица, али не и правна. Такође, изменом и допунама Закона о пољопривредном земљишту из септембра 2017. Србија је требало да то дозволи и физичким лицима из ЕУ, што није учинила, иако се на либерализацију обавезала Споразумом о стабилизацији и придруживању. Србија би, у складу са Споразумом требало да омогући правним лицима ЕУ да стичу право својине на пољопривредном земљишту у приватној својини, одн. да им да национални третман. Отуда Србија није испунила обавезу из чл. 53, ст. 1 Споразума, којим се између осталог обавезала да ће страним привредним друштвима (правним лицима) омогућити положај који није мање повољан од положаја који имају домаћа привредна друштва, или то омогућити било којем привредном друштву из треће државе, које год је боље²³. Наравно, Србија је формално омогућила држављанима ЕУ да стичу право својине на пољопривредном земљишту у приватној својини. Али, како је у питању већи број услова, као и тежина постављених услова, то је држављанима ЕУ и даље недоступно пољопривредно земљиште у приватној својини. Очито да релевантне одредбе Закона о пољопривредном земљишту показују да Србија није испунила обавезе преузете Споразумом. Наиме, измене Закона о пољопривредном земљишту у супротности су са обавезама преузетим Споразумом. Како је Споразум међународни уговор, то значи да измене нису у складу ни са Уставом Републике Србије, пошто чл. 194, ст. 5. Устава прописује да закони и други општи правни акти не смеју бити у супротности са потврђеним међународним уговорима и општеприхваћеним правилима међународног права. Како је Споразум о стабилизацији и придруживању постао и део домаћег правног поретка, то неизвршавање његових одредби значи непоштовање и непридржавање сопственог правног поретка. Поред тога, овакве измене у супротности су са Уставом и зато што се крше одредбе о забрани дискриминације (чл. 21 Устава). Дакле, тржиште пољопривредног земљишта формално је либерализовано само за држављане ЕУ. То значи даље, да уколико се појаве купци српских ораница ван ЕУ – потребан је и нови споразум, односно међународни уговор.

Имајући у виду претходно речено, у наставку намеће се и логично питање: да ли Србија треба да либерализује тржиште пољопривредног

²³ Закон о потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране, *Службени гласник – Међународни уговори*, бр. 83/2008, чл. 53, ст. 1.

земљишта? Треба рећи да су мишљења подељена, па је мишљење струке и науке углавном да земљу никако не бисмо смели да продајемо. Уосталом, Србија и нема пуно земље колико се мисли (о чему је било речи)²⁴, те зато морамо чувати природне ресурсе. Професор Шеварлић у својој студији „Пољопривредно земљиште у Републици Србији“ указује да у осам од 25 региона у Србији имамо мање од 20 ари земље по становнику, што је изузетно мало. Исто тако, у 47 градова и општина (од 169 колико их имамо), мање је од 20 ари по становнику²⁵. О томе казује и агроекономиста Војо Станковић. За њега измењени и допуњени Закон о пољопривредном земљишту јесете погрешан потез државе. Он иде даље и каже да земљиште као јединствен и непоновљив ресурс не сам да не смемо продавати, него га не би требало давати у концесију²⁶. Његово очување је од суштинске важности за прехранбену сигурност грађана, па га зато не треба отуђивати и продавати. Уосталом, не смемо заборавити да су нас пољопривреда и електропривреда у кризним ситуацијама спасиле (економске санкције, НАТО агресија, финансијска криза). И данас, у условима пандемије корона вируса, српска пољопривредна производња може да подмири већи део прехранбених потреба становништва, што није случај ни у далеко богатијим земљама. Насупрот оваквом схватању, постоји и друго виђење, а то је да продаја великих површина пољопривредног земљишта у Србији представља прилику за развој. Иако је наш став једнак првом ставу, ипак глобално гледајући не можемо бити искључиви за други став, па се решење треба тражити негде између (на средини). За сада нови власници пољопривредног земљишта могу постати првенствено наши држављани, али и странци под одређеним условима (о којима смо већ говорили). Заправо, усвојене измене Закона о пољопривредном земљишту су одложиле примену потписаног Споразума о стабилизацији и придруживању, у којем је Србија прихватила обавезу да либерализује тржиште пољопривредног земљишта, пре него што постане пуноправна чланица. Било би добро да су ограничења у Закону о пољопривредном земљишту трајала дуже, или ако је могуће да Европска комисија дозволи продужење мораторијума (дозвољено је Хрватској), јер

²⁴ „Од 1960. до 2012. године изгубили смо чак 1,5 мил. ха, или 27,84% коришћеног пољопривредног земљишта, па се не може рећи да смо богати тим пољопривредним ресурсом. Према резултатима Пописа из 2012. године 16,4% пољопривредних газдинстава уопште нема ораница, 48,2% је без засада. Забрињавајући је податак да Србија има само 52% земљишта које је погодно за пољопривредну производњу“. Извор: Миладин Шеварлић, *О судбини пољопривредног земљишта у Србији*, Агросервис, Београд, 17.06.2015.

²⁵ Види: Миладин Шеварлић, *Студија Пољопривредно земљиште у Републици Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2015.

²⁶ Види: Љиљана Буквић, *Странци пречицом до пољопривредног земљишта*, Данас, 21.08.2017.

српски пољопривредници, због деценијског запостављања пољопривредног сектора, још увек немају довољну економску снагу да могу бити конкурентни странцима, приликом куповине пољопривредног земљишта на територији Србије. То значи да ће странци куповати јефтине наше оранице, а наши пољопривредници неће ни учествовати у тој куповини. При инсистирању ЕУ у Споразуму да странци буду равноправни са српским пољопривредницима у куповини српских ораница, мора такође ЕУ имати у виду малу економску снагу српских пољопривредника, јер како ствари стоје треба ојачати српске пољопривреднике, а не примењивати *land grabbing*, одн. не отимати им земљу. Заправо, потребно је препознати и право на земљу као људско право, с обзиром на то да пољопривредно земљиште има не само економску, већ и социјалну и културну вредност.

Треба рећи и то да у Србији има и неискоришћене и слободне земље (сваки девети хектар је необрађен, преко 400.000 ha), те логика која стоји јесте да се та земља да на коришћење инвеститорима, који ће у то земљиште улагати, ставити га у функцију и покренути неки облик производне делатности, што ће отворити нова радна места покренути развој националне економије. И заиста, ничега спорног нема, на први поглед. Међутим, велике корпорације купују земљу са циљем да остваре профит, не уважавајући друге друштвене циљеве, па тако угрожавају животе људи, ресурсе и еко-системе. Оне такође, кроз помоћ у храни сиромашним локалним заједницама уводе генетски модификоване производе, уништавају локални прехранбени систем и на тај начин елиминишу аутономију пољопривредних произвођача. Заправо, компаније купују земљу ради производње сировина за прехранбену индустрију, индустрију прераде сировина и руда, обновљиву енергију попут соларне енергије – соларних комплекса, ветрењача, за грађевински сектор и др. Паралелни сценарији су и разне финансијске малверзације са локалним или светским мултинационалним корпорацијама. Очито да продаја пољопривредног земљишта странцима доводи до великих проблема за локалне заједнице, уместо да доводе до њиховог развоја, она доводи до њихове стагнације. Када је реч о новом Закону о пољопривредном земљишту у Србији (2017) треба рећи да је представљен као нешто што ће покренути пољопривредну производњу и запошљавање, а тиме и социјални и економски напредак. Међутим, резултати истраживања многих студија показују да није тако (нпр. GRAIN, оне које је финансирао Европски парламент и Transnational Institute), јер капитално интензивна инвестиција не отвара нова радна места и еколошки је деструктивна. Истраживања су показала да раст продаје, одн. раст преузетих површина пољопривредног земљишта прати раст светске популације, а како ће светско становништво и даље расти, то су све претпоставке да ће такав тренд имати и продаја великих површина пољопривредног земљишта. Са порастом становништва долази до пораста тражње за храном, што изазива и тражњу за

пољопривредним земљиштем. Исто тако, ниска цена, као и велике површине расположивог пољопривредног земљишта представљају значајан узрок продаје пољопривредног земљишта. Иако у Србији још увек нема масовне продаје пољопривредног земљишта великим инвеститорима, одн. корпорацијама (те није алармантна ситуација), то ипак не значи да је неће бити, с обзиром на велики талас који је захватио Источноевропске земље. Омасовљавање индустријске пољопривредне производње у Европи доводи у питање прехранбени суверенитет²⁷ појединих земаља. На тај начин и продаја пољопривредне земље у Србији странцима доводи и до постепеног губљења суверенитета. Агроаналитичар Милан Простран сматра да је „омогућавање продаје пољопривредног земљишта странцима на изванредан начин подривање суверенитета држава. Истовремено је и потенцијална опасност да изгуби део најважнијег ресурса за обезбеђење прехранбене сигурности нације“²⁸. Свака земља одн. народ има право на властити прехранбени и пољопривредни систем. Прехранбени суверенитет ставља произвођаче хране и потрошаче у центар пољопривредне активности. Он омогућава да сви људи имају право да производе своју властиту храну, без угрожавања других, уз поштовање принципа екологије и одрживости. Прехранбени суверенитет ставља тежиште на аспирације и потребе оних који производе, дистрибуирају и конзумирају храну, а не на захтеве тржишта и корпорација. Иначе, језгро самог прехранбеног суверенитета, као модела производње хране, чине мали пољопривредно-прехранбени произвођачи у својим аутономним и одрживим локалним заједницама, који поштују принципе једнаког приступа земљи свима и принципе демократске редистрибуције земље. После вишедеценијског настојања ситних пољопривредних произвођача широм Европе и света за стицање прехранбеног суверенитета, оно је недавно признато и од стране УН. Крајем 2018. постало је и посебно право појединца и заједница усвајањем Декларације Генералне скупштине УН о правима

²⁷ „Суверенитет једне државе представља њену способност да на својој територији поставља и примењује правила. Суверенитет значи да на одређеној територији одржена држава има највишу власт, и да је у доношењу правила и одлука независна од страних утицаја, као и да на домаћем плану не постоји власт, или управа која има већу моћ од дате државе. Правила која држава доноси и примењује у модерним демократским државама представљају устав, законе и остала акта те државе, која се доносе на одређени начин кроз парламент, владу и друге институције.“, Петар Чекеровац, Да ли се приватизацијом губи суверенитет?, на страници <https://talas.rs/antror/petarčekerovac/01.08.2021>.

²⁸ Види: Oranice (ne)dostupne strancima, на страници: www.poljoprivrednik.net/poljoprivreda/biljna-proizvodnja/2533-oranica-ne-dostupna-strancima/10.08.2021.

сељака и других људи који раде у руралним областима²⁹. Прехрамбени суверенитет, као посебно право људи и заједница употпуњује корпус нових људских права која подупиру остваривање права на одговарајућу храну и право на здравље. Имајући у виду да су проблеми руралног развоја у Србији готово исти као и проблеми у другим земљама, то примена концепта прехрамбеног суверенитета, заједно са агроекологијом, код нас је потребна, пошжељна и оправдана³⁰. Треба истаћи да се аграрна и рурална политика Србије за сада темељи на концепту прехрамбене сигурности, чији су ефекти недовољно ефикасни. Он подржава и одржава, као што је истакнуто, корпоративни прехрамбени режим. Пошто постојећи Закон о пољопривредном земљишту није решио бројна питања домаћих пољопривредника, то нови закон треба да садржи таква ограничења која ће заштитити суверенитет над пољопривредним земљиштем, омогућити домаћим пољопривредницима да куповином земљишта буду власници ораница у сопственој земљи. У том контексту, на крају истичемо да према проценама светских стручњака, цена хране ће у наредних 10 година бити увећана и до 40%. Очито да је ово приоритетно национално питање и да треба очувати суверенитет наших грађана над земљом, храном и осталим ресурсима.

4. ЗАКЉУЧАК

Србија тежи чланству у Европској унији, те усклађивање са правним тековинама ЕУ постаје императив. На том путу Србија је преузела одређену обавезу Споразумом о стабилизацији и придруживању, а то је да ће либерализовати тржиште пољопривредног земљишта, тј. да ће омогућити странцима (држављанима ЕУ) да под једнаким условима, као и домаћи држављани стичу својину над пољопривредним земљиштем у Србији. То је формално учинила 2017. усвајањем по хитном поступку Закона о изменама и допунама Закона о пољопривредном земљишту. Анализа у раду је показала да законске новине нису адекватно уклопљене у правни систем Србије, што значи да се правни оквир Републике Србије разликује од правног оквира ЕУ, када је реч о регулисању тржишта пољопривредног земљишта. Исто тако, измене Закона о пољопривредном земљишту из 2017. су у супротности са међународним правом, правом ЕУ, Споразумом о стабилизацији и

²⁹ Мирјана Докумановић, Прехрамбени суверенитет и агроекологија из перспективе људских права и заштите животне средине, Зборник радова са међународног научног скупа, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привредну и правосуђе, Нови Сад, 2019, стр. 269.

³⁰ Саша Петровић, Прехрамбени суверенитет у контексту Србије – оквир за критичку анализу система производње хране, Београд, АМА – Центар за негу човека и природе, Београд, 2019.

придруживању, али и са самим Уставом Србије. Како је Србија у спољнополитичкој орјентацији изабрала европски пут, то забране продаје пољопривредног земљишта апсолутно неће бити, па либерализација тржишта пољопривредног земљишта чини се извесном у будућности. Како је истакнуто у раду, процес либерализације тржишта пољопривредног земљишта треба да буде по фазном моделу, јер либерализација тржишта пољопривредног земљишта носи велике економске и социјалне промене. Те промене могу да произведу позитивне и негативне ефекте. Наиме, продаја пољопривредног земљишта раније углавном је имала негативне ефекте по земљу домаћина, али данас може имати изразито позитивне ефекте. Међу позитивним ефектима су: повећање продуктивности, приноса, повећање извоза, повезивање локалних пољопривредника са развијеним тржиштима и сами економски раст. Код негативних ефеката посебно долазе до изражаја велики притисак на рурални развој и животни стандард, ризик за прехранбену сигурност, тј. прехранбени суверенитет и људска права. Када је реч о прехранбеном суверенитету, треба рећи да он обезбеђује производњу здраве хране, а не профит, обезбеђује да право на коришћење и управљање својим земљиштем, територијом, водотоковима, семеном, стоком и биодиверзитетом буде у рукама оних који производе храну. Иначе, прехранбени суверенитет је признат као посебно право људи и заједница. Како се аграрна и рурална политика Србије заснива на концепту прехранбене сигурности, а који се показао недовољно ефикасним јер подржава и одржава корпоративни прехранбени режим, то је примена концепта прехранбеног суверенитета и агроекологије овде потребна, пожељна и оправдана. Заправо, значај прехранбеног суверенитета данас у Србији можемо најбоље сагледати у пандемији корона вируса. Отуда креатори аграрне политике мораће да уваже оно што имамо и чиме располажемо, те направити заокрет у аграрној политици и повећати субвенције и подршку локалној заједници. На крају, циљ државе мора бити да наше законодавство у области пољопривреде омогући прилив страних инвестиција у пољопривреди, при чему ће се постићи максимална корист уз минималне губитке.

Ljubomir MITROVIĆ, LL.D.

Full-time Professor

University of Pristina - Kosovska Mitrovica, Faculty of Law

LIBERALIZATION OF THE AGRICULTURAL LAND MARKET AND FOOD SOVEREIGNTY IN SERBIA

Summary

The subject of this scientific paper is the liberalization of the agricultural land market and food sovereignty in the Republic of Serbia. Bearing in mind that the Republic of Serbia aspires to membership in the European Union, harmonization with the *acquis communautaire* becomes imperative. On that path, the Republic of Serbia undertook in the Stabilization and Association Agreement to liberalize its right in the area of freedom of sale of agricultural land, as part of the execution, which it formally implemented in 2017 by passing the Law on Amendments to the Law on Agricultural Land. Today, Serbia is facing a challenge: how to protect domestic farmers and food sovereignty, while enabling the inflow of foreign investments. Therefore, the aim of this scientific paper is to look at the Law on Agricultural Land, as a determinant of the legal framework for the right of foreigners to acquire ownership of agricultural land in Serbia, while protecting domestic farmers and maintaining pre-emptive sovereignty. The conclusion is that the amendments to the Law on Agricultural Land from 2017 will significantly impair the efficiency of resource allocation, and thus the well-being of economic entities will not be increased to a sufficient extent. Therefore, the model of phased liberalization of the agricultural land market should be approached, which would eliminate legal contradictions with international law, EU law, The Stabilization and Association Agreement, but also legal contradictions with the Constitution of the Republic of Serbia. In the research of this complex issue, the methods of analysis and synthesis, normative method, comparative law method, comparative method and descriptive statistics method were used.

Keywords: *agricultural land, the right of foreigners to acquire ownership of agricultural land, liberalization of the agricultural land market, food sovereignty, the Law on Agricultural Land, the Stabilization and Association Agreement.*

ЛИТЕРАТУРА

Даница Бошњак, Весна Родић, Компаративна анализа трошкова производње основних ратарских усева у Војводини, Економика пољопривреде, 2010.

Dragica Božić, Petar Munćan, Family farms, The factors of agricultural development in Serbia, Edited by D. Tomić, M. Ševarlić, Development of agriculture and rural areas in Central and Eastern Europe, Serbian Association of Agricultural Economics, Novi Sad, 2007.

Ђуро Ерцеговић и група аутора, Техничко-технолошки аспекти примене машина и оруђа за уређење земљишта по површини и дубини, Пољопривредна техника, бр.2, Пољопривредни факултет, Београд, 2008.

Закон о изменама и допунама Закона о пољопривредном земљишту, Сл. гласник РС, бр. 80/17.

Закон о пољопривредном земљишту, Сл. гласник РС, бр. 62/2006, 65/2008, 41/2009, 112/2015.

Закон о потврђивању Споразума о стабилизацији и придруживању између Европске заједнице и њених чланица са једне стране, и Републике Србије са друге стране, Службени гласник – Међународни уговори, бр. 83/2008.

Закон о спољнотрговинском пословању, Сл. гласник РС, бр. 36/2009, 36/2011.

Ко зарађује на земљи у Источној Европи?, Агро вести, на: www.agronews.rs.

Лука Батуран, Право страних лица да стичу својину на пољопривредном земљишту у Србији након законских новина из 2017. године, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 3/2017.

Љиљана Буквић, Странци пречицом до пољопривредног земљишта, Данас, 08.2017.

Миладин Шеварлић, О судбини пољопривредног земљишта у Србији, Агросервис плус, Београд, 2015.

Миладин Шеварлић, Студија Пољопривредно земљиште у Републици Србији, Републички завод за статистику, Београд, 2015.

Мирјана Докумановић, Прехрамбени суверенитет и агроекологија из перспективе људских права и заштите животне средине, Зборник радова међународног научног скупа, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привредну и правосуђе, Нови Сад, 2019.

Natalija Bogdanov, The state of small scale farming in Serbia and policy challenges, in: Gordana Đurić (Ed), Book of abstracts, 5th International symposium on agricultural sciences AGRORES 2016, Banja Luka: Faculty Of Agriculture University of Banja Luka, 2016.

Oranice (ne)dostupne strancima, на: www.poljoprivrednik.net

Попис пољопривреде 2012, Пољопривреда у Републици Србији, РЗЗС, Београд, 2013.

Предлог закона о измени и допунама Закона о пољопривредном земљишту, Влада Републике Србије: www.srbija.gov.rs.

Петар Чекуровац, Да ли се приватизацијом губи суверенитет?, на: <https://talas.rs>.

Саша Петровић, Прехрамбени суверенитет у контактсту Србије, оквир за критичку анализу система производње хране, Београд, АМА – Центар за негу човека и природе, Београд, 2019.

Славка Митровић, Допринос пољопривреде у развоју Србије, Универзитет у Приштини, Пољопривредни факултет, Лешак, 2016.

Устав Републике Србије, Сл. Гласник РС, бр. 98/2006.